

Introduction

'All good things go / come in threes'. 'Aller guten Dinge sind drei' – a rather popular saying both in America, England and Germany, and in the Netherlands as well. Three key words are the good things I have chosen to stake out the course of action and reflection in my paper:

1) formation, 2) conformation, and 3) transformation.

In the light of these three key terms, I give a brief outline in order to put the major message of the talk at the beginning:

1° Bonhoeffer's confession of faith has had a formative influence in his short but passionate career. The Bible, the Word of God, is of crucial importance to his faith. He loves the *viva vox Evangelii*, the vitalising voice of the Gospel. In turn, he himself wants to give expression to the voice of the Gospel in word and deed. No doubt, the biblical formation is most decidedly manifest in Christ, the messianic figure, Bonhoeffer wants to follow (*Nachfolge*). The first key word then, the first good thing, I call formation.

2° The second one involves a particular biblical appeal. God's Word, Christ, always makes demands on people. This appeal was appropriately understood and obeyed by the Old and New Testament prophets. Jesus in particular lived up and complied to the biblical formation. Therefore the second good thing, the second key word, I name conformation, which is acting and living in accordance with the biblical formation. Jesus completed the biblical formation in his teaching and preaching, as Matthew 5, 17 aptly reports:

Do not think that I have come to do away with the Law of Moses and the teaching of the prophets. I have not come to do away with them, but to give them real meaning.

According to Bonhoeffer, Christians are with Christ in the world to be of service to the world. They are his disciples and have submitted themselves to his command and demand.

3° The third good thing, my third key word, is the merger of formation and conformation. Disciples of Christ, in principle being free and responsible as well, feel urged to imitate him, *imitatio Christi*. They are equipped with an excellent capacity, and that is the capacity of courage, more precisely, civil courage. Bonhoeffer is an eminent illustration of becoming a courageous man, even ready to participate in a conspiracy against the life of the German dictator Adolph Hitler. The third good thing, then, I mark as transformation, which from an ethical perspective is the synthesis of formation and conformation.

Ad formatie

De messiaanse figuur van Christus was cruciaal voor Bonhoeffers geloof. Zijn geloof hing nauw samen met commitment, engagement. Van de drie *notae fidei*, de drie kenmerken van geloof – fiducia (vertrouwen), cognitio (kennen) en confessio (belijden) – was de derde, confessio, confessio als belijdenis doen, dominant. Geloofsinhoud en geloofshouding gaan bij Bonhoeffer hand in hand met (verantwoordelijk) handelen.

* Hij gaf college over Christus' plaats en betekenis op de Universiteit van Berlijn in de zomer van 1933 en ontvouwde zijn visie in de z.g. christologiecolleges (K&N, 117-119). Jezus Christus was en is het centrum en zal het centrum zijn, zowel van het bestaan als de geschiedenis van de mens. Dit was Bonhoeffers geloofsovertuiging. Met klem maakte hij zijn gehoor duidelijk dat Christus moet worden gezien als het volstreekte tegendeel van de Caesar van dat ogenblik, de Führer van het Derde Rijk, sinds januari 1933 Duitslands kanselier.

** Naast Christus het centrum onderstreepte Bonhoeffer dat Christus bij ons komt, *coming into our midst*. Hij brengt het Koninkrijk *entos humoon*, onder ons en niet in ons (Lucas 17, 20-21). De tekst van Openbaring 3, 20 zegt het als volgt:

Zie, ik sta aan de deur en ik klop. Indien iemand naar mijn stem hoort en de deur opent, ik zal bij hem binnenkomen en maaltijd met hem houden en hij met mij.

Dat Christus bij ons komt en aan ons appelleert, gebeurt voortdurend en is geen geïsoleerd moment, zoals de viering van zijn geboorte met kerst of het aanbreken van de laatste dag, de dag des oordeels. Christus komt, is gekomen en zal komen. Hij kan mensen in een lastig parket brengen: 'Adam, Eva, ben je wakker, ben je er klaar voor?' Een ongemakkelijke vraag, *discomforting*.

Christus klopt op de deur. Gaat deze open? Zijn mensen bereid zijn discipelen te worden en zich te schikken naar zijn wil en wens, zijn gebod en opdracht – zijn *commands* en *demands*? Het is te hopen dat Christus de mensen aantreft in harmonie met God, anderen, dingen en zichzelf, en niet *in disunion*. Buiten kijf is dat Christus aan het komen is, een verwarrende ervaring die noopt tot zelfonderzoek en zelfinkeer (K&N, 195-196).

* Aan Christus het centrum en de komende Christus moet een derde notie worden toegevoegd. Het is de indringende vraag door Bonhoeffer gesteld in *Widerstand und Ergebung* (WuE) / *Letters & Papers from Prison* (LPP): 'Wie is Christus eigenlijk voor ons in onze tijd – *today*?' In de brief van 30 april 1944 schreef Bonhoeffer aan Bethge:

De vraag is wat het christendom of liever wie Christus tegenwoordig echt is voor ons. De tijd waarin alles door theologische of vrome woorden kon worden gezegd is voorbij, en dat geldt ook voor innerlijkheid en geweten – dat betekent dat de tijd van religie in het algemeen voorbij is.

Wij zijn op weg naar een volledig religieuze tijd; mensen kunnen niet meer religieus zijn, zo simpel is dat. Zelfs zij die zich nog oprecht religieus noemen, handelen niet in deze geest. Maar misschien bedoelen zij iets heel anders met religieus.

Bonhoeffer vindt dat religie een escape en een vluchtweg is uit de werkelijke wereld naar een binnen- en/of buitenwereld, *an inner or an outer world*. Geloof daarentegen is geen escape uit maar een **inscape** in en een toerusting voor de werkelijke wereld. In dit verband kan een zinnetje worden aangehaald uit de brief van 18 juli 1944 (WuE, 537):

Jesus ruft nicht zu einer neuen Religion auf, sondern zum Leben / Jesus calls a person not to a new religion, but to life / Jezus roept een mens niet op tot een nieuwe religie maar tot het leven.

En God dan, waar is hij in dit leven? Bonhoeffer formuleert in de lange brief van 30 april 1944 (WuE, 407-408) het volgende nogal raadselachtige zinnetje:

Gott ist mitten in unserm Leben jenseitig / God is beyond in the midst of our life.

Hij is erbij, zijn Koninkrijk ook, maar ze zijn met een woord van Lucas 17 niet te berekenen. Zij zijn transcendent. Wat is daarover te zeggen? Van God geloofwaardig 'in der Mitte' en niet aan de grens van het leven spreken, is spreken over ervaringen van transcendentie. Model staat, noteert Bonhoeffer in *Entwurf für eine Arbeit*, de werktitel van een kleine dogmatiek waar hij aan probeerde te schrijven in de cel in de gevangenis van Tegel in de zomer van 1944. Jezus' manier van geloven en handelen ofwel 'Das Für-andere-dasein Jesu ist die Transzendenzerfahrung!', de ervaring van 'eine Umkehrung alles menschlichen Seins' (WuE, 558).

Ad conformatie

Onder het kopje formatie treedt de messiaanse figuur van Christus prominent op de voorgrond. Hij is beeld en gelijkenis van God, hij is het Woord en vertolkt dat op gepaste wijze. Hij is bij wijze van spreken his master's voice. Conformatie betekent *being drawn into the likeness of God*. Of hij het wil of niet, Christus – de tweede Adam – is beeld en gelijkenis van God. Hij preekt en spreekt conform Gods wil en wet. De eerste betekenis van conformatie is *being drawn into the likeness of God*.

Ik belicht de tweede betekenis met de frase 'Christus als Gemeinde existierend', die Bonhoeffer introduceerde in zijn dissertatie, *Sanctorum Communio. Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*, een studie die hij voltooide in 1930. Ook nu noemt hij Christus het centrum; Christus is het centrum van de kerk. Hij hecht aan een sociologische definitie van kerk; de kerk van Christus is een concreet sociaal verschijnsel. Met andere woorden, in de kerk is niet het eigenbelang van het individu en de clerus in het geding maar het belang van de mensen – *service to the people*, dienstverlening, vooral aan mensen in de marge van de samenleving. Daar gaat het om, en wel omdat dat kenmerkend was voor Jezus' houding en handelen. Neem de tekst van Matteüs 9, 36:

Toen hij de scharen zag, werd hij met ontferming bewogen, daar zij voortgejaagd en afgemat waren, als schapen die geen herder hebben...

Een ander voorbeeld geeft Paulus, de apostel die willens en wetens het spoor drukt van de rabbi van Nazareth. De tekst van Galaten 3, 28 is veelzeggend:

Hierbij is geen sprake van Jood of Griek, van slaaf of vrije, van mannelijk en vrouwelijk: gij allen zijt immers één in Christus Jezus.

Paulus is overtuigd dat inclusie maatstaf, standaard en criterium van de samenleving is, zowel van de *Gemeinschaft* als de *Gesellschaft*. Niemand valt buiten de boot, van exclusie kan geen sprake zijn. Allen zijn één in Christus. *All are one in union with Christ*.

In deze trant worden christenen geacht te geloven en te handelen – conform Christus. Wat conformatie ook is, is treffend aangeduid door Maarten Luther met het adagium *Christum ins Fleisch ziehen*. Enerzijds is conformatie gerelateerd aan Christus, aan zijn acteren *auf Gott hin*, anderzijds verwijst het naar Christus die zich *von Gott her* om mensen bekommert. Hoe je het wendt of keert, hij is en blijft het centrum.

In het verlengde van Christus' bekommernis *von Gott her* moeten we Luthers adagium *Christum ins Fleisch ziehen* interpreteren. Wat staat hun die in Christus geloven en lid zijn van zijn kerk te doen? Zij moeten een dam opwerpen tegen de spiritualisering van Christus, tegen **ex**carnatie, en zich inzetten voor de materialisering van alles waar Jezus voor stond, zijn bekommernis en compassie. Dat is de kern van discipelschap, van navolging, *imitatio Christi*.

Daarom was Bonhoeffer ontgoocheld over de kerk onder Hitler, zowel over de Reichskirche als de Bekennende Kirche (BK). Ook in de belijdende kerk ging belijdenis doen maar mondjesmaat gepaard met verzet, al aanvaardde zij in het kielzog van de Pfarrernotbund, een initiatief van Martin Niemöller, en de belijdenissen van Bethel (augustus 1933) en Barmen (mei 1934) de status confessionis.

Bonhoeffer verweet de BK dat zij in de weer was met *Selbstzweck* ofwel self-esteem, self-interest en self-service. Ze zou naar buiten moeten treden om de intellectuele discussie met de wereld aan te gaan, controversiële zaken aan de orde te stellen en de ernst van de problemen aan te kaarten (K&N, 43).

De weg van belijdenis naar verzet bleek te lang. Het verzet was een belijdenis, de belijdenis was geen verzet, meer: geen politiek verzet. De actiebereidheid was gering, te gering. Bethge sprak later van een zich halfslachtig vereenzelvigen met Christus; men ging de opdracht zich te conformeren aan Christus uit de weg.

Christum ins Fleisch ziehen, imitatio Christi, Nachfolge was te veel gevraagd. Gevolg was dat kerken het risico liepen verstrikt te raken in medeplichtigheid met het regime en te kort te schieten in solidariteit met de slachtoffers – ze was *unconscious of its own complicity with evil*, aldus Bethge (Bethge, 22-27).

Om het hoofd te bieden aan dit dolen en dwalen van kerk en christen insisterde Bonhoeffer in het al genoemde *Entwurf für eine Arbeit* op een totale vernieuwing van de kerk. Hij beklemtoonde dat kerk alleen kerk is als ze er is voor anderen / *Die Kirche ist nur Kirche, wenn sie für andere da ist* (K&N, 43 en WuE, 556-561). Dit is naar mijn idee een update van de frase *Christus als Gemeinde existierend* uit *Sanctorum Communio*.

We mogen aannemen dat Christus, de mens voor anderen, ook in dit verband model staat. Men moet houding en handelen naar hem modelleren – dat betekent *imitatio Christi / discipleship / Nachfolge* (K&N, 321 en 327). En dat is geen sinecure. Ook de BK faalde, ze opteerde voor *comfort* en weigerde *challenge*.

Bonhoeffer baalde. Hij had er meer dan genoeg van. Terwijl de kerk zich defensief opstelde koos Bonhoeffer voor het offensief in een poging Christus' compassie en bekommernis in zijn verzetshouding en handelen te weerspiegelen. Dat was zijn *imitatio Christi*, zijn conformatie aan Christus, zijn wijze van *being drawn into the imitation Christ* (Ballard, 116-117).

Ad transformatie

Ik zet de derde stap; die brengt me bij transformatie. Ik noem het boek *Interpreting Bonhoeffer*. Het is de neerslag van 'Bonhoeffer for the Coming Generation', thema van een conferentie die in november 2011 werd gehouden op het Union Theological Seminary in New York City. Het is de wens van de redacteurs Carter en Green 'that we read Bonhoeffer the man and Bonhoeffer the theologian *whole*' (XI).

Tijdens de conferentie op Union werd de volgende vraag opgeworpen: *Does our Bonhoeffer still offend?* Robert Ericksen, hoogleraar Holocaust Studies aan de Pacific Lutheran University in de staat Washington, stelde de vraag en deed dit uitgaande van de boodschap van Christus en het karakter van de kerk van Christus. Christus' evangelie *should not simply make us feel comfortable*. En dat geldt ook voor zijn kerk, al leert de kerkgeschiedenis vaak het tegendeel. Denk aan de inquisitie, het jagen op ketters en het vervolgen van Joden, om alleen dit te noemen. De kerk stond er dikwijls bij en stond erachter (G&C, 127 en 129).

Maakt Bonhoeffer, de man van belijdenis doen, de mensen nog boos, verontwaardigd, sterker: vervult hij hen nog met walging? – allemaal betekenissen van het werkwoord *to offend*. Wat geeft hij te doen? In *Entwurf für eine Arbeit* staat een opmerkelijke vingerwijzing: De kerk moet, noteert Bonhoeffer, mensen van alle beroepen en roepingen (*Berufe* in de Duitse tekst, waar de DBWE *callings* heeft) zeggen wat een leven met Christus is, wat het betekent 'für andere dazusein'.

In Londen was het dagthema *Life Together: Bonhoeffer on community and ecumenism*. Ik waag de these in dit hoofdstukje over **transformatie** dat Bonhoeffer na de vreselijke eerste helft van de 20^e eeuw in een oorlogsmoe Europa zou aandringen op het bouwen van *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*, een woordpaar van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies (1855-1935). Van nature en opvoeding een contactueel vaardig mens, zou Bonhoeffer de constructie van *Life Together* op micro-, meso- en macroniveau krachtig hebben bevorderd. Hij had zich ontpopt als overtuigd advocaat van een ethische en politieke metamorfose van de oude wereld, eerst en vooral het *Abendland*, het Westen. Hij zou het Europese project een ferm fiat hebben gegeven, niet zozeer 'om naties en staten te versmelten alswel om mensen te verenigen' / 'not to coalesce nation-states, but to unite people' (Jean Monnet in zijn *Mémoires*). Voor zo'n unificatie zou Bonhoeffer zijn gegaan.

Ik voer twee argumenten aan. Het eerste komt uit de *Ethik*, uit het fragment *Ethik als Gestaltung / Ethics as Formation / Ethiek als Vormgeving* (DBW 6, 69-87) en het tweede staat in de z.g. 'Doopbief' van mei 1944 in *Widerstand und Ergebung* (DBW 8, 428-436).

1° Het eerste argument betreft het Nietzscheaans klinkende *Ecce homo – zie, wat een mens!* in het fragment *Ethics as Formation*. Uit zijn losse aantekeningen, *die Zettel*, heeft men kunnen opmaken dat het Bonhoeffer bij het schrijven van de *Ethik* ging om de verhouding tussen christendom en andere godsdiensten, zeg: de oecumene in breed perspectief, de eenheid van alle mensen.

Volgens Christiane Tietz wilde Bonhoeffer een robuuste christologie in stelling brengen, en wel om bij te dragen aan meer menswording (G&C, 190-191). In *Ethics as Formation* klinkt het als volgt: *To be conformed with the Incarnate – that is to be a real man* (K&N, 380). Ethiek als *Gestaltung, Formation of Vormgeving is Wagnis (...) von dem Gestaltwerden der Gestalt Jesu Christi in unserer Welt zu sprechen / Waagstuk om, vertalen Den Hertog en Veen, (...) over het gestalte krijgen van Jezus Christus in onze wereld te spreken.*

Dat vergde in de nazi-periode strijd en verzet *für das ganze Gemeinwesen und die Menschheit*, een allusie op Barths overtuiging (DBW 6, 89-90n) – een specificatie in voetnoot 100 die in de Nederlandse vertaling ontbreekt, helaas.

2° Het tweede argument ontleen ik aan Bonhoeffers gedachten bij de doop van zijn achterneef Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge (WuE, 428-429). Bonhoeffer wijst onder meer op een aantal waarden die werden gerespecteerd in de dorpspastorie van grootvader Wilhelm Bethge en die volgens hem nog steeds onvervangbaar zijn, want ze zijn een vast fundament voor menselijk samenleven. Neem integriteit (*Einfachheit* in het Duits, een woord met een ethische strekking) en gezondheid. Neem verder bescheidenheid en tevredenheid met jezelf en vergeet vooral niet natuurlijke en onbevangen omgang, *Lebensgemeinschaft*, met gewone mensen, *mit dem Volk und seiner Arbeit*, het hard werkende volk. Ook op deze plaats blijkt dat Bonhoeffer is gehecht aan samenleven (*Gemeinsames Leben / Life Together*), contact en communicatie op kleine en grote schaal.

* Deze argumenten laat ik uitmonden in een conclusie. Ik concludeer dat Bonhoeffer in de laatste fase van zijn leven zijn denkkraft toespitste op een stellige overtuiging: *Gott selbst lässt sich von uns im Menschlichen dienen* (WuE, 567 en 662). Je zou het zijn ethisch-theologisch legaat kunnen noemen, zijn *Testament to Freedom*, met de titel van de Bonhoeffer-reader, die werd samengesteld en ingeleid door Geoffrey Kelly en Burton Nelson.

Bonhoeffer realiseerde zich dat in de onttoverde en de geseclariseerde, kortom, dat in de mondige wereld niet de christen in het geding is, maar de mens. *Being fully human* – daar gaat het hem ten slotte om. Deze focus onthulde Bethge in een boekje met de titel *Friendship and Resistance* (B, 92-93). Hoe dat te bewerkstelligen en hoe een brug te slaan naar volkomen menselijkheid?

Dat kan in principe in het huwelijk, in het werk, door de staat of door de kerk. Bonhoeffer typeerde deze opportuniteiten in zijn *Ethik* als een mandaat, een door God geschonken permissie om een bepaalde missie te volbrengen in het persoonlijke en/of het sociale leven (DBW 6, 392-398). Hij onderscheidde vier mandaten, vier opdrachten, vier instituties misschien. Ik herhaal: huwelijk, werk, staat en kerk – bruggenhoofden om een verbinding te leggen met *being fully human*, met meer menselijkheid.

Goed en wel, maar Bonhoeffer achtte, aldus Bethge, een vijfde mandaat nodig, dat van de vriendschap. Bethge schudde deze zienswijze niet uit zijn mouw maar baseerde zich bijvoorbeeld op Bonhoeffer's brief uit de cel van 23 januari 1944. Ook is te denken aan het gedicht *der Freund*. Bonhoeffer typeert vriendschap in genoemde brief als een autonoom fenomeen, een zelfstandige kwaliteit, sui generis en niet afhankelijk van de andere mandaten, al behoort ze wel tot hen – ze behoort tot hen *wie die Kornblume zum Ährenfeld. It belongs to them as the cornflower to the grainfield* (WuR, 292 en Bethge, 93-97).

Terug naar de zinsnede *Gott selbst lässt sich von uns im Menschlichen dienen*. Nog iets over dienen, de eerder genoemde *service to the people*. Een aantal regels uit *Gemeinsames Leben / Life Together* wijst de weg. Neem het volgende citaat (G&C, 229 en DBW 5, 82-85):

The first service one owes to others in the community involves listening to them. Just as our love for God begins with listening to God's Word, the beginning of love for other Christians is learning to listen to them (...). The other service one should perform for another person in a Christian community is active helpfulness (...). Third, we speak of the service involved in bearing with others (...). The law of Christ is a law of forbearance. Forbearance means endurance and suffering (...).

Der erste Dienst, den einer dem andern in der Gemeinschaft schuldet, besteht darin, dass er ihn anhört. Wie die Liebe zu Gott damit beginnt, dass wir sein Wort hören, so ist es der Anfang der Liebe zum Bruder, dass wir lernen, auf ihn zu hören (...). Der andere Dienst, den in einer christlichen Gemeinschaft einer dem andern tun soll, ist die tätige Hilfsbereitschaft (...). Wir sprechen drittens von dem Dienst, der im Tragen des Andern besteht (...). So ist das Gesetz Christi ein Gesetz des Tragens. Tragen ist ein Erleiden.

Dit soort dienst- en hulpverlening sorteert een transformend effect op het samenleven, in het groot en het klein, op toenemende eenwording van Europese volken inclusief. Het kan een aanzienlijke bijdrage leveren aan de opbouw van een civiele samenleving.

De Brits-Duitse politicus en filosoof Ralph Dahrendorf schreef eens dat *civil society* betrekking heeft op een krachtenveld – *substantial sources of power* – buiten de staat en meer dan eens tegen de staat. Over welke krachten hebben we dan? Over de mandaten, over vriendschap, over *life together*? Als dat zo is, moeten we toegeven dat hun invloed en reikwijdte beperkt is. Zeker, ze kunnen functioneren als bron van *human empowerment*, maar ze zijn en blijven *soft powers*.

Is dat niet wat de dienst- en hulpverlening, *the service*, van ethiek, kerk en theologie kenmerkt? En stemt dat niet overeen met de *viva vox Evangelii*? Het evangelie evoceert geen revolutionaire doorbraak, maar provoceert solidariteit met de verdrukte en gemarginaliseerde mens, man en vrouw, jong en oud, zwart en wit (K&N, 1-5).

Bonhoeffer, niet verstoken van *Civilcourage* (WuE, 23-24) en als ‘burger op zijn best’ (Frits de Lange), juichte de constructie van een *civil society* toe en wilde eraan meewerken – als christen en als mens. Wellicht zou hij zijn engagement christologisch hebben toegelicht, in de trant van een zinsnede uit de brief van 18 juli 1944 (K&N, 533 en WuE, 537) :

It is not the religious act that makes the Christian, but participation in the sufferings of God in the secular life (...) [It is] allowing oneself to be caught up into the way of Jesus Christ, into the messianic event (...).

Geloof, geloof belijden en belijdenis doen was bij Bonhoeffer een onverbreekelijk drieluik. Hij noemde het een *Lebensakt*, de rest is een *religiöse Akt*. De laatste is partieel, *etwas Partielles*, de eerste is heel, *etwas Ganzes*. Inderdaad, Jezus roept niet op tot een nieuwe religie maar tot het leven.

Bibliography

- Ballard, Paul, 'Bonhoeffer as Pastoral Theologian', *Theology*, SPCK, Holy Trinity Church, London March / April 1991.
- Bethge, Eberhard, *Friendship and Resistance. Essays on Dietrich Bonhoeffer*, WCC Publications, Geneva and Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, 1995.
- Ericksen, Robert P., *Dietrich Bonhoeffer in History: Does our Bonhoeffer still Offend?* In G&C, o.c.
- LPP = DBW, *Dietrich Bonhoeffer Werke: Bonhoeffer, Dietrich, Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, Herausgegeben von Christian Gremmels, Eberhard und Renate Bethge, in Zusammenarbeit mit Ilse Tödt, Chr. Kaiser Verlag, Gütersloh 1998.
- Dahrendorf, Ralf, *Reflections on the Revolution in Europe. In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*, 1990, Chatto & Windus (CountBlasts Special), London 1990.
- G&C: Green, J. Clifford & Carter, Guy C., editors, *Interpreting Bonhoeffer. Historical Perspectives / Emerging issues*, Fortress Press, Minneapolis 2013.
- K&N: Kelly, B. Geoffrey & Nelson, F. Burton, editors, Foreword by Eberhard Bethge, *A Testament to Freedom. The essential writings of Dietrich Bonhoeffer*, Harper, San Francisco 1990.
- Lovin, Robin W., *An Introduction to Christian Ethics. Goals, duties, and virtues*, Abingdon Press, Nashville 2011.
- Tietz, Christiane, *Bonhoeffer's Strong Christology in the Context of Religious Pluralism*. In G&C, o.c.
- Wiersma, Jurjen, 'Dietrich Bonhoeffer, zijn werk en zijn wereld. Een overzicht', *NTT / Nederlands Theologisch Tijdschrift*, Boekencentrum, Zoetermeer October 2004.